

NICOLAE ISAR

**BISERICĂ-STAT-SOCIETATE ÎN ROMÂNIA
MODERNĂ (1821-1914)
- SINTEZĂ ȘI CULEGERE DE DOCUMENTE -**

Prof. univ. dr. **NICOLAE ISAR**

**BISERICĂ-STAT-SOCIETATE
ÎN ROMÂNIA MODERNĂ (1821-1914)**

- SINTEZĂ ȘI CULEGERE DE DOCUMENTE -

EDITURA UNIVERSITARĂ
București, 2014

Colecția ISTORIE ȘI ȘTIINȚE POLITICE

Redactor: Gheorghe Iovan

Tehnoredactor: Ameluța Vișan

Coperta: Angelica Mălăescu

Editură recunoscută de Consiliul Național al Cercetării Științifice (C.N.C.S.) și inclusă de Consiliul Național de Atestare a Titlurilor, Diplomelor și Certificatelor Universitare (C.N.A.T.D.C.U.) în categoria editurilor de prestigiu recunoscut.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ISAR, NICOLAE

**Biserică-stat-societate în România modernă (1821-1914) : sinteză și
culegere de documente / Nicolae Isar. - București : Editura Universitară,
2014**

ISBN 978-606-591-935-8

322

DOI: (Digital Object Identifier): 10.5682/9786065919358

© Toate drepturile asupra acestei lucrări sunt rezervate, nicio parte din această lucrare nu poate fi copiată fără acordul Editurii Universitare

Copyright © 2014

Editura Universitară

Editor: Vasile Muscalu

B-dul. N. Bălcescu nr. 27-33, Sector 1, București

Tel.: 021 – 315.32.47 / 319.67.27

www.editurauniversitara.ro

e-mail: redactia@editurauniversitara.ro

Distribuție: tel.: 021-315.32.47 / 319.67.27 / 0744 EDITOR / 07217 CARTE

comenzi@editurauniversitara.ro

O.P. 15, C.P. 35, București

www.editurauniversitara.ro

PREFAȚĂ

Istoria Bisericii Ortodoxe Române și a problematicii sale s-au aflat de multă vreme în atenția și preocupările noastre științifice.

Cu mai mulți ani în urmă, ținând un curs special la Facultatea de Istorie a Universității din București, reluat apoi la o facultate particulară, în sprijinul studenților, am elaborat o culegere de texte, sub titlul, *Relațiile Stat-Biserică în România modernă (1821-1914)*, apărută în anul 2007, în Editura patronată de Universitatea „Spiru Haret”.

Această culegere de documente, cum se vede din titlul ei, viza numai un aspect al istoriei B. O. R., este drept, foarte important, alte aspecte ale istoriei instituției fiind lăsate deoparte. Între timp, acest aspect al istoriei B. O. R. a fost aprofundat de către Paul Bruszanowski într-o valoroasă teză de doctorat, publicată în anul 2010, în Editura „Presa Universitară Clujeană”, sub titlul, *Statul și Biserica în vechea Românie între 1821-1925*.

Cu gândul de a aborda într-o culegere de documente și alte importante aspecte, în afara celui privind relațiile Stat-Biserică, convinși totodată de interesul acestei problematici pentru publicul larg, în volumul de față, înțelegem să reluăm astăzi vechea noastră preocupare. Pe lângă o sinteză, cu note critice, compunând o primă parte a volumului, în a doua parte, cea mai mare, constituind culegerea de documente, pe lângă documentele referitoare la aspectul menționat, vom găsi aici numeroase documente privind implicarea Bisericii în viața social-politică din vechea Românie, în marile evenimente ale epocii moderne (1821, 1848, 1859, 1877).

Trebuie observat aici că din rațiuni care privesc nu numai profilul specialității noastre, ci și numărul mare de documente, pe care le reclamă o asemenea culegere, sfera cercetării noastre se

limitează la cadrul vechii României, la evoluția statelor autonome („libere”) românești, Țara Românească și Moldova, până la 1859, apoi la evoluția statului român modern, întemeiat la această dată, oprindu-ne la 1914.

Observând corespondența deplină a istoriei B. O. R. cu etapele de bază ale istoriei românilor în epoca modernă, evoluția B. O. R. în intervalul 1821-1859 se află sub semnul spiritului de renaștere națională, cum rezultă din capitolele I-V ale sintezei, așa după cum evoluția sa în răstimpul domniilor lui Al. I. Cuza și Carol I, cum ne arată capitolele VI-X, se află sub impactul modernizării.

În primele cinci capitolele ale sintezei ne oprim nu numai la elaborarea legislației privitoare la Biserică și la raporturile Stat-Biserică, ci și la implicarea propriu-zisă a B. O. R. în momentele de seamă ale mișcării de renaștere națională (1821, 1848, 1859). În capitolele următoare relevăm evoluția problematicii organizării (sau reorganizării) Bisericii, sub impactul modernizării, pornind de la reformele Domnitorului Al. I. Cuza și ajungând la legislația elaborată în timpul domniei lui Carol I, cu momentele ei de vârf de la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX (reformele lui Take Ionescu și Spiru Haret). Și tot aici, în această parte a sintezei, ne referim la implicarea B. O. R. într-un mare eveniment al istoriei naționale, cum a fost Războiul din 1877-1878, care a consacrat Independența de Stat a României, una dintre cele mai importante urmări ale sale fiind recunoașterea Autocefaliei B. O. R. Ultimul capitol al sintezei, al XI-lea, cum am menționat, cuprinde o prezentare succintă a situației religioase a românilor din provinciile aflate în afara granițelor statului român.

Dacă despre biserica românească din celelalte provincii istorice românești – în cazul Transilvaniei, pe lângă Biserica ortodoxă și Biserica greco-catolică –, nu ne putem opri în spațiul acestui volum, pentru această problematică rămâne să recomandăm, în continuare,

sintezele ilustrului exeget al istoriei B. O. R., preot prof. Mircea Păcurariu, precum și o bogată bibliografie – mai ales din ultima vreme – aparținând istoricilor profilați cu precădere pe istoria provinciilor românești aflate sub stăpâniri străine. Totuși, pentru a sublinia unitatea spirituală a românilor sub raport religios, în paginile de sfârșit ale sintezei, cum am menționat, am recurs numai la o scurtă prezentare a istoriei bisericilor românești din aceste provincii, rămase în afara granițelor statului român până la 1918.

Toate capitolele sintezei, exceptând primul și ultimul, își găsesc corespondența în partea a II-a a volumului, constituind culegerea de documente, mergând de la problematica implicării în epoca de la 1821 la reformele lui Spiru Haret. Am adăugat aici, la sfârșitul culegerii, o listă a demnitarilor și înalților ierarhi ai Bisericii de la 1862 la 1918.

Sub acest titlu, *Biserică-Stat-Societate în România modernă (1821-1914)*, volumul de față, cu cele două părți ale sale, venind în completarea studiilor noastre privitoare la istoria Bisericii românești publicate de-a-lungul timpului*, sperăm să meargă în întâmpinarea interesului cercetătorilor-istorici, de formație laică sau bisericească, totodată, să răspundă așteptărilor unui cerc cât mai larg de cititori, dornici să cunoască o instituție de mare însemnătate în istoria poporului român, strâns legată de evoluția societății românești pe multiple planuri.

Autorul

* Numai o parte dintre contribuțiile noastre dedicate acestei problematici au fost adunate într-o antologie de studii, publicată recent în Editura Universității din București, sub titlul *Școala și Biserica în societatea românească*. – Studii –, București, 2012.

PARTEA ÎNTÂIA

O SINTEZĂ: BISERICĂ-STAT-SOCIETATE ÎN ROMÂNIA MODERNĂ (1821-1914)

I. BISERICA ȘI STATUL ÎN TIMPUL EVULUI MEDIU

1. Privire generală

În istoria românilor, Biserica a avut un rol foarte important, așa cum se știe, poporul român făcându-și apariția în istorie ca popor creștin. Dacă afirmarea creștinismului în spațiul carpato-danubiano-pontic datează din epoca formării poporului român, el aflându-și începuturile în Dacia romană, organizarea Bisericii ca instituție, cu ierarhii superioare de conducere, coincide cu organizarea statelor medievale românești.

Întemeierea la jumătatea secolului al XIV-lea la sud și răsărit de Carpați a statelor românești de sine-stătătoare, Țara Românească și Moldova, a avut ca moment culminant apariția celor două cunoscute mitropolii: Mitropolia Ungro-Vlahiei, cu reședința la Argeș, Mitropolia Moldovei și Sucevei, cu reședința la Suceava. Prima, apărută în 1359, în timpul domniei lui Nicolae Alexandru-Basarab, cum indică denumirea sa, își exercita patronajul spiritual și asupra românilor din Transilvania, la o dată când această provincie românească fusese cucerită de regatul ungar.

Pe lângă Mitropolia Ungro-Vlahiei, cu primul său mitropolit Iachint din Vicina, recunoscut de patriarhul de Constantinopol, în Țara Românească, în 1370, ia ființă în părțile Banatului o a doua mitropolie, a Severinului, care durează până la sfârșitul domniei lui Mircea cel Bătrân (1418). În Moldova, mitropolia este cunoscută din vremea lui Petru Mușat, sub Alexandru cel Bun, fiind recunoscută de Patriarhia constantinopolitană.

Alături de mitropolie, în viața religioasă a românilor, un rol important îl vor avea episcopiile sufragane. În Țara Românească,

sucsesiv iau ființă la începutul secolului al XVI-lea, în timpul domniei lui Radu cel Mare, Episcopia Râmnicului, cu reședința la Râmnicu Vâlcea și Episcopia Buzăului, cu reședința la Buzău. O a treia episcopie, se înființează în Țara Românească ceva mai târziu, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Episcopia Argeșului, condusă la începuturile sale de un cunoscut episcop, Iosif al Argeșului (1791-1820). În Moldova, de la începutul domniei lui Alexandru cel Bun (la începutul secolului al XV-lea) se întemeiau Episcopia Romanului și Episcopia Rădăuților; o a treia episcopie, lua ființă la sfârșitul secolului al XVI-lea, având reședința la Huși. Dintre acestea, Episcopia Rădăuților, după anexarea Bucovinei de către austrieci (1775) va ieși de sub jurisdicția Mitropoliei Moldovei.¹

Prin urmare, în secolul al XIX-lea, care intră în atenția noastră, va fi vorba în Principatele Române dunărene, pe lângă cele două mitropolii, de cinci episcopii, o a șasea, a Dunării de Jos, luând naștere după constituirea statului național, în timpul domniei lui Al. I. Cuza.²

Trebuie remarcat de la început că de-a-lungul istoriei statelor medievale românești, Biserica s-a constituit, alături de domnie, într-un factor important al luptei pentru afirmarea existenței de sine stătătoare a poporului român. Între Stat, cu expresia sa cea mai importantă, domnia, și Biserică, instituția patronând viața spirituală a locuitorilor, de-a-lungul secolelor se stabilesc legături durabile, decurgând din interese comune, vizând păstrarea ființei de neam a poporului român.

Domnitorii români, în lupta lor pentru apărarea independenței în secolele XIV-XV, apoi din secolele XVI-XVII, pentru păstrarea autonomiei politico-administrative, s-au bucurat în mod constant de sprijinul Bisericii – sprijin esențial, ținând seama de influența

¹ Pentru aceste date, vezi, cu deosebire, sinteza părintelui-profesor Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, ediția a II-a, București, 1994, mai ales, pp. 63-72.

² Despre situația religioasă a românilor din provinciile aflate sub stăpâniri străine și rămase după 1859, în afara granițelor statului național, pe scurt, vom face câteva considerații ceva mai departe.

acesteia asupra masei credincioșilor. La rândul ei, Biserica a fost sprijinită de domnie din punct de vedere material, fiind înzestrată cu întinse latifundii, acordându-i-se numeroase privilegii și, totodată, recunoscându-i-se importante drepturi privind o anumită autonomie în viața de stat. Practic, acest sprijin reciproc, pe linia influenței Bizanțului – unde împăratul era considerat și șef al Bisericii – a îmbrățișat multiple aspecte.

În primul rând, înalții ierarhi ai Bisericii, conform canoanelor – a normelor stabilite în Biserica ortodoxă răsăriteană – erau aleși de către soboare de clerici și laici; dar alegerea lor era sancționată de domn, ceea ce dădea expresie interdependenței dintre cele două puteri: laică și bisericească. Pe linia acestei interdependențe se înscria poziția conferită mitropoliților și episcopilor în viața de stat, aceștia făcând parte din Sfatul domnesc, fiind îndatorați, în multe împrejurări, să îndeplinească importante misiuni politico-diplomatice în serviciul domniei. La rândul lor, înalții ierarhi ai Bisericii – mitropoliții, în primul rând –, ca reprezentanți ai Bisericii, dar și ca membri ai Divanului domnesc, aveau un rol important în alegerea domnului și, mai ales, în consolidarea poziției acestuia, după alegere³.

De-a-lungul mai multor secole de ev mediu, raporturile dintre Stat și Biserică au evoluat în mod pașnic, fără să cunoască frământări ca în alte părți ale Europei, și trebuie remarcată această caracteristică cu atât mai mult cu cât organizarea Bisericii Ortodoxe Române (în continuare, B.O.R.) și raporturile Stat-Biserică aveau la bază obiceiul pământului, nu erau consacrate într-o legislație propriu-zisă. Abia de la jumătatea secolului al XVII-lea, odată cu apariția primelor pravile în limba română, *Carte românească de învățătură*, a lui Vasile Lupu (1646) și *Îndreptarea legii* (1652), a lui Matei Basarab, avem primele atestări ale unei asemenea legislații, dar o legislație vizând în mod special organizarea B.O.R. și raporturile sale cu puterea laică va fi elaborată, în împrejurări speciale, la începutul secolului al XIX-lea, ea găsimu-și locul în textele Regulamentelor Organice.

³ Pentru aceste aspecte, vezi, N. Dobrescu, *Studii de istorie a Bisericii române contemporane*, București, 1905.

2. Biserica Ortodoxă Română sub impactul regimului domniilor fanariote

Din nefericire, o asemenea evoluție normală, pe linia reciprocității de drepturi și obligații între Stat și Biserică cunoaște serioase perturbări în răstimpul domniilor fanariote. Se dovedea cu prilejul stabilirii sistemului domnilor greci, trimiși din Fanar, că degradarea stării de autonomie a Principatelor dunărene, în mod inevitabil, afecta și organizarea Bisericii.

Viciile sistemului au cuprins și Biserica, contribuind la degradarea funcționării ei ca instituție, cu deosebire în Țara Românească. Între altele, funcțiile eclesiastice, de la cele mai înalte până la cele de jos, se cumpără pe bani, ca toate funcțiile administrative ale Statului, corupția, proprie sistemului, marcând și viața Bisericii. Scaunele mitropolitane și episcopale devin unele dintre cele mai bine plătite funcții, și domnii fanarioți le pun în vânzare pe sume imense, alături de înaltele dregătorii ale Statului. Astfel, vechiul drept de sancțiune a alegerii prelaților de către soboare mixte, de clerici și laici, se transformă într-un abuz, profitabil pentru domnii fanarioți. Mai mult decât atât, în Țara Românească, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, tradiția, după care scaunele mitropolitane și episcopale erau ocupate numai de către clerici pământeni, este grav încălcată, la conducerea mitropoliilor și episcopiiilor ajungând arhieriei greci, recrutați din anturajul domnilor.

Este evident că, așa după cum existența la conducerea Statului a unui domnitor grec, cu statutul de înalt funcționar al Porții, afecta situația generală a țării, tot astfel, conducerea Bisericii de către un mitropolit grec afecta situația acesteia, fenomenul marcând și el în mod semnificativ starea de degradare a instituției.

Pe de altă parte, sub protecția domnitorilor fanarioți, numeroase abuzuri sunt prilejuite de administrația mănăstirilor

închinat la Locurile Sfinte din Orient. Aflate sub conducerea egumenilor greci, trimiși de patronii lor, aceste mănăstiri fuseseră deturnate de la poziția lor inițială, fiind transformate în surse de venituri în folosul exclusiv al călugărilor greci și al Locurilor Sfinte din Orient; în timp ce uriașele lor venituri erau scoase din țară, vechile obligații de a destina o parte din aceste venituri Statului român, pentru întreținerea școlilor și instituțiilor de binefacere, erau cu totul încălcate.

Comportamentul abuziv al călugărilor greci de la conducerea acestor mănăstiri conferea și el nota stării de decădere la care ajunsese B.O.R. la sfârșitul domniilor fanariote.

Se adaugă și alte fenomene marcând această situație: hirotonirea fără măsură de preoți și diaconi, pentru luarea de bani, acești clerici urmând a fi scutiți de dări, ceea ce ducea la majorarea dărilor pentru ceilalți locuitori, hirotoniri de persoane fără nici o pregătire religioasă, făcute de obicei de episcopi în același scop, neglijențe și abuzuri în administrația bunurilor bisericești, inclusiv a bunurilor mănăstirilor neînchinat ș.a.

Dar abuzurile și starea de anarhie care tind a copleși viața Bisericii au dus, spre sfârșitul domniilor fanariote, la responsabilizarea unui important segment al elitei politice și bisericești care înțelege să reacționeze pe linia stopării acestei evoluții; astfel, în Țara Românească, în 1819, succesiunea la scaunul mitropolitan a clericilor greci este întreruptă⁴, odată cu ocuparea scaunului mitropolitan de către Dionisie Lupu. Din păcate, aceasta fusese posibilă prin încadrarea în sistem, candidatul, ajutat de o serie de boieri adepți ai acestei schimbări, cumpărând înalta funcție de la domnitorul Al. Suțu pe o sumă uriașă de bani (un milion de piaștri).

⁴ Între 1793 și 1819 s-au perindat la conducerea Mitropoliei Ungro-Vlahiei trei ierarhi greci: Dositei Filitti (1793-1810), Ignatie (1810-1812) și Nectarie (1812-1819).

Evenimentul este relatat cu amănunte, între altele, în scrierile lui Zilot Românul (Ștefan Fănuță)⁵.

Oricum, acest eveniment anticipa pasul următor – și mai important – pe linia afirmării dreptului Principatelor Române la administrație independentă: încetarea, după revoluția din 1821, a sistemului domniilor fanariote și restabilirea domniilor pământene.

⁵ Zilot Românul, *Domnia a treia a lui Alexandru Vodă Suțul*, ediție Gr. Tocilescu, 1885, p. 73-74.

II. ROLUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE ÎN „EPOCA LUMINILOR” (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA). IMPLICAREA ÎN REVOLUȚIA DIN 1821

Trebuie remarcat faptul că, în ciuda dificultăților care survin în sfera organizării B.O.R. în răstimpul domniilor fanariote, marea majoritate a clericilor români a continuat să joace un rol important pe linia slujirii intereselor fundamentale ale neamului.

În primul rând, într-o epocă în care limba și cultura greacă tind a avea un caracter preponderent în viața culturală a țării, prin numeroasele traduceri de lucrări religioase în limba română, acești clerici și-au adus o contribuție dintre cele mai însemnate la păstrarea și afirmarea limbii naționale. Cu deosebire în perioada de sfârșit a domniilor fanariote, sub patronajul unor înalți ierarhi, centrele tipografice de la Râmnic și București, în Țara Românească, de la Iași și mănăstirea Neamțului, în Moldova, s-au constituit în adevărate focare nu numai de viață religioasă, ci și de cultură națională.

În al doilea rând, Biserica și clericii ortodocși români, în aceeași epocă, și-au adus contribuția la afirmarea învățământului în limba națională⁶. În acest sens, remarcabil a rămas în cultura română exemplul marelui mitropolit al Moldovei, Veniamin Costachi (1803-1808; 1812-1842), din inițiativa și cu cheltuiala căruia a luat ființă, în 1804, Seminarul de la Socola – prima școală de nivel mediu în limba română din Moldova –, iar apoi a sprijinit înființarea Școlii lui Gh. Asachi de la Iași (1814). Tot astfel, în Țara Românească, după alegerea sa ca mitropolit, Dionisie Lupu avea să sprijine Școala

⁶ Între altele, vezi, studiul nostru, *Le haut clergé dans les Principautés Roumaines à l'époque des Lumières*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXXIX (2000)

națională de la Sf. Sava, întemeiată în 1818 sub conducerea lui Gh. Lazăr.

În al treilea rând, clerul ortodox român s-a implicat în mișcarea de redeșteptare națională în plan social-politic.

Alegerea lui Dionisie Lupu, în anul 1819, ca mitropolit al Țării Românești⁷, care punea capăt șirului de ierarhi greci din ultimele decenii, anticipa evenimentele din 1821, care aveau să pună capăt domniilor fanariote. Încăunarea mitropolitului român, cum se știe, în mod semnificativ, avea să fie salutată cu entuziasm de către Gh. Lazăr⁸, la un an după deschiderea școlii naționale de la Sf. Sava. În desfășurarea Revoluției de la 1821, semnificativă rămâne inițiativa lui Tudor Vladimirescu pentru stabilirea de legături cu Moldova, prin intermediul mitropolitului Veniamin Costachi, în perspectiva solidarizării și a unor acțiuni comune⁹. Important a fost în desfășurarea evenimentelor rolul episcopului Ilarion al Argeșului în ipostaza de „sfetnic” al lui Tudor Vladimirescu¹⁰. Este același înalt ierarh care avea să salute, cu mare satisfacție, restabilirea domniei pământene în Țara Românească în persoana lui Grigore D. Ghica¹¹.

Desigur, cercul clericilor implicați în frământările epocii de la 1821, în plan politic și social, incluzând și alte nume de clerici,

⁷ Pentru amănunte asupra acestui eveniment, vezi Zilot Românul, *Opere complete*, Ediție, studiu și note de Marcel Dumitru-Ciucă, Edit. Minerva, București, 1996, pp. 122-124.

⁸ Pentru discursul lui Gh. Lazăr, vezi, „Curierul românesc”, Supl. la nr. 66 din 1839, p. 2 (reprodus de G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gh. Lazăr*, București. 1924, pp. 23-28.

⁹ *Documente privind istoria României, 1821*, București, 1959, vol. II, p. 13.

¹⁰ Pentru rolul acestuia, între altele, studiul lui G. Cocora, în „Arhivele Olteniei”, nr. 5-6/1962.

¹¹ Pentru textul acestui discurs, mărturisind spiritul enciclopedic al dascălului ardelean, dar și pornirea sa antigrecească furibundă, explicabilă dacă ne referim la caracterul domniilor fanariote și la mișcarea eteristă din 1821, vezi, G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, pp. 29-45.

precum ieromonahul Eufrosin Poteca¹², ieromonahul Macarie, Gricore Râmniceanu, viitorul episcop de Râmnic ș.a.

După restabilirea domniilor pămâtenene, în 1822, prin numirea ca domnitori a lui Grigore D. Ghica, în Țara Românească, și a lui Ioniță Sandu Sturdza, în Moldova, a urmat în anul următor instalarea pe scaunul mitropolitan vacant din Țara Românească a unuia dintre cei mai neobosiți traducători de carte religioasă în limba română, cunoscut ca prelat sub numele de Grigorie al IV-lea Dascălul (în timp ce, în Moldova, își continuă activitatea ca mitropolit Veniamin Costachi).

În anul 1823, într-un anumit context politic internațional, într-un acord deplin al celor doi, domnitorul și mitropolitul, precum și al elitei politice a timpului, în Țara Românească era adoptată măsura înlăturării călugărilor greci de la conducerea mănăstirilor închinată. Din păcate, măsura a fost de scurtă durată, deoarece, după încheierea Convenției de la Akerman din octombrie 1826, care restabiea pentru moment relațiile dintre Rusia și Turcia și, odată cu ele, influența rusă în Principate, această măsură a fost anulată la intervenția autorităților ruse. Cu acest prilej, atât mitropolitul muntean, Grigorie Dascălul, cât și mitropolitul moldovean, Veniamin Costachi, aveau să protesteze împotriva acestei decizii a autorităților ruse. Acest protest îl va costa scump pe mitropolitul Grigorie, curând, în 1829, după declanșarea noului război ruso-turc, din ordinul autorităților ruse, el fiind exilat (în Basarabia, de unde avea să revină în 1833)¹³.

¹² Vezi, pentru acesta, cu deosebire, scrisoarea lui de la Paris, din 1824, cerând marilor boieri adoptarea de reforme, precum și epistola lui din 1826, adresată mitropolitului Grigorie, compătîmind pe „săracii asupriți” (mai departe, în *Documente*).

¹³ Pentru acest moment, între altele, N. Isar, *Istoria modernă a românilor. 1774/1784-1918*, Edit. Universitară, București, 2006.